

ӘОЖ 811.512.122; 811.111-26; МҒТАР: 16.21.07
<https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.048>

А.К. МЕЙРБЕКОВ¹, А.Е. СМАТОВА^{✉2}, Б.М. ТІЛЕУБЕРДИЕВ^{3*}

¹PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а. (Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-9439-0614>

²PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: smatova.80@mail.ru

³филология ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: miamia85@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ РЕПРЕЗЕНТТЕЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада қазақ және ағылшын топонимдерін когнитивтік лингвистика тұрғысында зерттеп топонимдердегі жүйелі сипаттау түр-түс атауларының репрезенттелуі мен қабылдауын түсіндіру механизмі және осы механизмдердің құрылу ұстанымдары қарастырылады. Топонимдерді әлемнің тілдік бейнесі – адам және қоршаған орта қарым-қатынасының санада өңделген шындығының тілдегі көрінісі ретінде талданады. Топонимдердің когнитивтік зерттеулердегі қазіргі кезеңі тілді когнитивті кіші жүйелердің бірі және қоршаған шындықты тұжырымдауда ономастикалық лексика ретінде қарастыруын қамтиды. Әлемнің жалпы ұлттық топонимиялық бейнесінің құрамында *түр-түс атауларына қатысты жасалған жер-су атауларының* уәжділігін анықтайды. Екі тілде де қолданылатын түр-түс атрибуттарынан номинацияланған онимдік апеллятивтердің тіркесуін зерттейді.

Топонимдер құрамындағы түстер географиялық объектілердің ерекшеліктерімен және оларды адамның көру мүшелерінің қабылдау ерекшеліктерімен байланысты қарастырылады. Сыртқы әлем әр түрлі халықтарға ерекше идиоэтикалық үлгілер түрінде берілуіне байланысты, түрлі этностардың топонимдерінде түс-таңбалары жаңа қырларынан танылады. Мақалада үлгі ретінде берілген жер-су атауларындағы кеңістіктің түстік сипаттамалары қарастырылады. Географиялық атаулардың түс құрамдастарының табиғатына әр түрлі көзқарастар талданады, түстің символдық және бағдарлы түсіндірілу мүмкіндігі көрсетілген. Топонимдер құрамындағы түстердің көкжиек көрсеткіші ғана емес, бағдар функциясын да орындай алатындығы назардан тыс қалмайды. Топонимдер құрамында түстің бағдар символизмі номинацияланатын объектінің табиғатына байланысты зерттеу нәтижелері де беріліп отыр.

Кілт сөздер: қазақ, ағылшын, топоним, түр-түс, мәдениет, номинация, этнос, оним.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мейрбеков А.К., Сматава А.Е., Тілеубердиев Б.М. Қазақ және ағылшын топонимдеріндегі түр-түс атауларының репрезенттелу ерекшелігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2020. – №4 (118). – Б. 202–214. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.048>

*Cite us correctly:

Meirbekov A.K., Smatova A.E., Tileuberdiev B.M. Qazaq jáne aғыlshyn toponimderindegi túr-tús ataýларыnyń reprezenttelý erekshelegi [Features of Representation of Color Names in Kazakh and English Toponyms] // *Iasaýı úniversitetiniń habarshysy*. – 2020. – №4 (118). – B. 202–214. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.048>

А.К. Мейирбек¹, **А.Е. Сматава**², **В.М. Тилеубердиев**³

¹*PhD, Acting Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan), e-mail: ph-doctor@mail.ru*

²*PhD Doctoral Student, M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan Shimkent), e-mail: smatova.80@mail.ru*

³*Doctor of Philological Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan, Shimkent), e-mail: miamia85@mail.ru*

Features of Representation of Color Names in Kazakh and English Toponyms

This article deals with the study of toponyms of Kazakh and English toponymy in the context of cognitive linguistics and the mechanism of interpretation of representation and perception of color names in toponyms and the principles of construction of these mechanisms. Toponyms are analyzed as a speech expression processed in the consciousness of the linguistic image of the world-the relationship of man and the environment. The modern stage of place names in cognitive research includes the consideration of language as one of the cognitive subsystems and onomastic vocabulary in the formulation of surrounding truths. The composition of the national toponymic picture of the world determines the motivation of the land-water names made in relation to the color names. Studying the combination of onym appellation, nominated from the attributes of the colors used in both languages.

The color designation in toponyms is considered in connection with the peculiarities of geographical objects and their perception by human visual organs. Due to the fact that the external world is transmitted to different peoples in the form of specific idioethnic patterns, in place names of different ethnic groups, color symbols are recognized by new facets. The article discusses the color characteristics of the space in the names earth-water, given as a sample. Various approaches to the nature of the color components of geographical names are analyzed, and the possibility of symbolic and orientational interpretation of color is shown. The fact that the color in toponyms can serve as an orientation function, and not just as an indicator of the horizon side, also does not go unnoticed. The toponyms also present the results of research related to the nature of the object in which the symbolism of color orientation is nominated.

Keywords: Kazakh, English, place-name, color, culture, category, ethnic group, onyms.

А.К. Мейирбеков¹, **А.Е. Сматава**², **В.М. Тилеубердиев**³

¹*PhD доктор, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясауи (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ph-doctor@mail.ru*

²*PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: smatova.80@mail.ru*

³*доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: miamia85@mail.ru*

Особенности репрезентации цветовых названий в казахских и английских топонимах

В данной статье рассматривается изучение топонимов казахской и английской топонимики в контексте когнитивной лингвистики и механизм интерпретации репрезентации и восприятия цветовых названий в топонимах и принципы построения этих механизмов. Топонимы анализируются как речевое выражение, обработанное в сознании, языкового образа мира – отношения человека и окружающей среды. Современный этап топонимов в когнитивных исследованиях включает в себя рассмотрение языка как одной из когнитивных подсистем и ономастической лексики в формулировании окружающих истин. Состав общенациональной топонимической картины мира определяет мотивацию при выборе наименований для земельных и водных объектов, связанных с названиями цветов

(оттенков). Также изучается сочетание онимовых апеллятивов, номинация которых связана с цветовой атрибутикой, используемой на обоих языках.

Цветовое обозначение в составе топонимов рассматривается относительно особенностей географических объектов и их восприятия органами зрения человека. В связи с тем, что у разных народов внешний мир представляется в виде специфических идиоэтнических образцов, в топонимах разных этносов цветовые символы распознаются с новой стороны. В статье рассматриваются цветовые характеристики пространства в названиях земель и вод, приведенных в качестве образца. Анализируются различные подходы к природе цветových составляющих географических названий, показана возможность символической и ориентационной интерпретации цвета. Тот факт, что цвет в составе топонимов может служить ориентирующей функцией, а не просто как указатель горизонта, также не остается незамеченным. В составе топонимов также представлены результаты исследований, связанные с природой объекта, в котором номинируется символика цветовой ориентации.

Ключевые слова: казахский, английский, топоним, цвет, культура, номинация, этнос, оним.

Кіріспе

Қазақ және ағылшын халықтарының топонимдік номинациясына негіз болатын тағы бір негізгі фактор – түр-түс атаулары. Кез келген ұлт мәдениетіндегі түр-түс әлемі өзіндік ерекшелікке, өзіндік белгілік таңбалық мәнге ие. Яғни, «мәдениеттегі түр-түс» арқылы халық өзіндік эстетикалық көзқарасын, эмоциялық қалпын, адамгершілік түсініктерін білдірген. Қоршаған орта, аспан әлемін тіпті кез келген материалдық мәдениетке байланысты заттар, киім-кешек, құрал-жабдық, болмаса рухани мәдениетке қатысты салт-дәстүрді түр-түссіз қабылдау мүмкін емес. Онсыз оның болмыс-бітімі толыққанды болмайды. Сондықтан түр-түс – ұлт мәдениетін танытатын бірден-бір жол. Ол өз тамырын терең жайып, ата-бабамыздың мифтік түсінігімен де астасып жатады. Адам баласы өзін қоршаған табиғатты, өзін-өзі, қоғамдағы заттар мен құбылыстарды жан-жақты да терең танып білудің көптеген тілдік қайнар көздері мен тәсілдеріне түр-түс әлемі де жатады.

Тіл – адам таным нәтижесінде жинақталған ақпаратты арнайы белгілейтін, жеткізетін таным құралы, қолданыс құралы; тілдік таңба жүйесі. Тіл мен таным (дүниетаным, этникалық таным) байланысы мен тұтастығы тек жалпы есімдермен өрнектелген «ғаламның тілдік бейнесінде» ғана байқалмайды, сонымен бірге «ономастикалық ғалам бейнесінде» де өз көріністерін паш етеді [1, 219–220-бб.].

«Ономастикалық ғалам бейнесіндегі» тіл мен танымның байланысы (тұтастығы) Б.М. Тілеубердиевтің еңбектерінде қарастырылған. Б.М. Тілеубердиевтің пікірінше: «Дүниенің топонимиялық көрінісі тілдік сана болмысынан, этностық таным тұрғысынан қарастырылуы керек. Тілдік санадағы кеңістік жөнінде ұғым әр тарихи дәуірлерде қалыптасқан, сол дәуірден көрініс беретін ментальдік ұстанымдар, когнитивтік түсініктер жүйесі бар» [2, 368-б.]

Негізгі бөлім

Түсті білдіретін атаулар көп жағдайда шындығында да тауды құрайтын тау жыныстарының түсімен тікелей байланысты болады. Бұл мәселеге байланысты талас тудыратын жағдайлар бар екендігін ескере отырып, кейбір нақты географиялық сипаттамалары бар объектілердің атауына тоқтала кетейік.

Ақшоқы – Шығыс Қазақстан облысындағы тау аты, таудың абсолютті биіктігі 1055 м-ге жетеді. П. Семенов атаудың шығу тегін былайша түсіндіреді: «таудың бұл атты алу себебі ұзақ уақыт қар басып жататындығына байланысты» [3, 39-б.]. Кейде бұл атаудың этимологиясын «шөпке бай шоқы» деп түсіндіру де кездеседі. Ақшоқы тауының маңында

түске байланысты атаулар (Ақтас, Ақшәулі, Ақүбек, Ақши, Сарышоқы, Қаражал) көп шоғырланған. Сондықтан орфографиялық элементтерді жіктеуде осы өңір үшін басты белгі – объектілердің түсі (жыныстарының, қардың, т.б.) болған деп қорытынды жасауға болады.

Көкшетау – іргелес орналасқан денудациялық жазықтардан күрт көтерілетін, беткейлері тік, гранитті массив. Көршілес жазықтармен биіктік айырмасы (амплитуда) 500 м-ге жетеді. Таудың осы сипатының ерекше әсер қалдыратынын 1813 ж. осы өңірде болған Ф. Назаровтың мына сөздері дәлелдей түседі: «...оң жағымыздан 3 күндік жерден көгілдір тартып сұмдық биіктіктегі Көкшетау тауы көрінеді, тау төбелерін бұлт басып тұр» [4, 22-б.]. Бұл тау атының шындығында да түспен байланысты екендігін дәлелдейді.

Сонымен бірге, ғалым түр-түсті білдіретін қазақ топонимдерінің семантикасын талдау кезінде жер-су атауларының құрамындағы «түр-түс» сын есімдері тек түсті ғана білдіріп қоймай, кейбір топонимдерінде түстен бөлек мағынаны білдіретінін байқауға болатындығын айтады. Қазақ топонимикасында бұған ең бірінші рет топонимист Е. Қойшыбаев көңіл аударды [5].

Қазақстанның солтүстік өңірі гидронимдерін зерттеуші Г.Ш. Бекенова қазақ гидронимдерінде түр-түске байланысты өзен, көл атаулары жиі кездесетіндігін айтады және бұл өңірде түске байланысты ақ, қара, қызыл, сары, қоңыр, боз, шұбар, көк сөздерімен келген атауларға тілдік талдау жасайды. Мысалы: Ақбұлақ, Аққұдық, Ақсу, Алакөл, Қараағаш, Қарабұлақ, Қараөзен, Көктерек, Көктөбе, Қызылағаш, Қызылсор, Сарыөзек, Сарыбұлақ, Сарыадыр [6, 15-б.].

Қазығұрт өңірінің топонимикасын қарастырып, оған этнолингвистикалық тұрғыдан талдау жасаушы ғалым Б. Тасполатов та «Қазығұрт топонимиясында, мәселен, түске байланысты географиялық атаулар аз емес. Бұлардың құрамында *қара, ақ, қызыл, сары, көк, боз* сын есімдері ұшырасады. Бұл түсті білдіретін сын есімдер әдетте аталған нысанның түсін немесе түрін білдіреді де, *тау, тас, төбе, бұлақ, су, құм, сай*, т.б. географиялық нысандарды анықтау үшін қызмет етеді» дейді [7, 17-б.].

Ғалым Қ. Рысберген «Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері» атты еңбегінде топонимдер құрамындағы түр-түс атрибуттарының түрлі сипаттағы (ландшафттық, соматикалық, заттық-артефактік, т.б.) апеллятивтік атаулармен кездейсоқ емес, талғамалы, «таңдамалы» сипатта тіркесетінін дәлелдеп береді. Ол басқа түстерге қарағанда тілімізде «қара» сөзімен келген топонимдер басым екендігін атап кетеді [8, 64-б.].

Қай тілде болмасын, оның ішінде түркі тілдерінде түсті білдіретін *ақ, қара*, т.б. сын есімдермен бірігіп жасалған топонимдер кездеседі. Олардың мағыналары туралы А.Н. Кононов, Е. Қойшыбаев, Г.Ф. Саттаров, т.б. ғалымдар өз еңбектерінде жан-жақты сөз етеді [9, 102-б.].

Ақ – 1. түс, таза. 2. ағу. 3. батыс.

Ақбұлақ – бұлақ, мағынасы: «бұлақ суының түсіне». *Ақтау* – тау, мағынасы: «таудың батыс жақта орналасуына байланысты», Маңқ. ауд.; *Ақшелек* – село, мағынасы: «мүмкін, ру атына байланысты», Қ-қоға ауд.

Қара – 1. түс. 2. қалың. 3. мөлдір. 4. жер.

Қарақамыс – қыстау, мағынасы: «қалың қамыс». *Қарасу* – көл, мағынасы: «жер, су мәнінде», Мах. ауд.

Жер-су атауларының құрамындағы қара сөздері де осындай құбылыстарға қатысты да қолданылады. «*Қарасаз* – саздың аты. Қара сөзі «жер» мәнінде. Бұл атаудың өзіндік сипаты сол – жер асты суы жер бетіне тым таяу жатады. Сондықтан да бұл атау көнедегі «жер-су» немесе «саз-су» ұғымындағы сөз тіркесін толық дәлелдейді.

Қарасаздың қазір сазды жер емес екендігі белгілі. Мәселен, бізге таныс қазақтың белгілі ақыны Мұқағали Мақатаев жырларына арқау болған Қарасаз жерінде қазір осы аттас ауыл орналасқан. Саздың үстіне ауыл салынбасы белгілі. Ертеде сазды жер болғанын

жергілікті тұрғындар, көнекөз ақсақалдар жақсы біледі. Ал сырт көзге ол бірден байқала бермейді. Тек айналаға зер салып, маңайды шарлап қараған, адам ғана атау сырына үңіліп, оның кезінде жер жағдайына лайық қойылғанын аңғара алады.

Сонымен, түске қатысты топонимдер кейде сындық мағынасымен қатар, әр түрлі ауыспалы мәнде де келеді. Бұл процесті жалпы түркі және славян тілдеріне де ортақ құбылыс деп қарауға болады.

Қара сөзі топонимдер құрамында түсті ғана емес, «үлкен» деген мағынаны да білдіреді. Ертіс өзенінің бас жағы, Шығыс Қазақстанда Қара Ертіс аталатыны көпке аян. Осы тектес Қаратау, Қарадария, Қаракұм, Қараарша, Қараалаң тәрізді топонимдер де әр жерде кездеседі. Бұлардың бірінші сыңарларындағы *қара* сөзі «зор», «үлкен», «аса дәу» деген мағыналарды білдіретіні де көпке аян. Тіліміздегі *Қара күш иесі, қара аруақ, қара дәу* сияқты сөз тіркестерінің мағыналары да бұған ұқсас»

Топонимикада бекітілген кеңістіктің түстік сипаттамалары қарастырылады. Географиялық атаулардың түс құрамдастарының табиғатына әр түрлі көзқарастар талданады, түстің символдық және бағдарлы түсіндірілу мүмкіндігі көрсетілген. Ғалымдар топонимдердегі кеңістік сызықтарының объективті көрінісі туралы және кеңістік түстерін қабылдаудың идиоэтникалық ерекшелігінің болуы туралы қорытындыға келеді. Зерттеулерге сүйенсек, «Авестада» солтүстік жақтағы қасиетті тауды «Хукариа» деп атайтындығы айтылады. «Хукариа» атауының иран тіліндегі бастапқы айтылу нұсқасының «Хух Хара» болғандығын ескерсек, мұндағы «хара» о баста дей-түркінің (арғықазақ) «қара» формасынан шыққандығын айтуға болады. Яғни «Хух Хара» сөзі бүгінгі түркі тіліне «Харатау» – «Қаратау» деп аударылады. Бұл жердегі «қара» сөзі түсті емес, «түпкі, бастапқы» деген мағынаға ие болып тұр [10, 53-б.].

Соңғы онжылдықта қарқынды дамып келе жатқан когнитивті лингвистиканың негізгі міндеттерінің бірі этностардың жекелеген өкілдерінің санасында бар және этностарға бірлік ретінде тән әлем суретін жасау болып табылады. Бұл міндетті шешу мүмкін емес немесе этнос өкілдерінің санасында орын алған кеңістік моделін қайта құрмай-ақ кем дегенде толық емес. Кеңістік моделін қайта құру кезінде адам ұжымы мен оның жеке өкілдерінің қоршаған ортаны қабылдау ерекшеліктерін тіркейтін топонимикалық лексиканы зерттеу үлкен көмек көрсете алады. Түс белгілеу мәселесі лингвистерге ерекше көңіл бөледі, алайда әлі күнге дейін толық зерттелмеген, әсіресе идиоэтникалық ракурста. Ғылыми әдебиетте осы мәселе бойынша фрагменттік мәліметтер бар. Осы бір түсті түрлі этникалық топтардың көптеген өкілдерінің инстинктивті сезіну себептері анықталған жоқ. Бұл жұмыста Ағылшындықтар мен қазақ этностарының әлемді қабылдаудағы кеңістіктің түс гаммасын анықтауға әрекет жасалады. Зерттеу материалы – ағылшын және қазақ топонимдері, ал мақсаты – кеңістікті қабылдаудың идиоэтникалық ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Индивидтердің жеке тәжірибесі адамның санасында бар әлем бейнесі монохромды емес деп айтуға мүмкіндік береді. Түс қазіргі уақытта шындықты қабылдаудың ең маңызды параметрлерінің бірі болды және қалады, бұл тілде де, атап айтқанда, географиялық атауларда да өз көрінісін табады. Түс әлемнің физикалық сипаттамасы ретінде объективті сипатқа ие, бірақ жеке адамдардың түстерді қабылдауы әр түрлі болуы мүмкін. Сезімдік қабылдау актілеріндегі түстерді ажырату және индивидтердің сөйлеу актілеріндегі алынған мәліметтермен операция жасау сезімдік тәжірибені түйістірумен байланысты болады.

И.Л. Вайсгербер «Родной язык и формирование духа» атты жұмысында балаларға жеке түстерге ерекше сезімталдық тән екендігіне назар аударып, түс әлемін ұғымдық игеру рухани дамудың нәтижесі болып табылады деп белгілейді [11, 62-б.]. Сонымен қатар, түрлі этностардың өкілдері бар бірдей физикалық мүмкіндігі, түстерді тану әр түрлі тілдерде сезімдік қабылдау деректерін бірдей бекітуге болмайды. Мүмкін, индивидтердің түс белгілеу жүйесінің біртіндеп қалыптасуы туралы ғана емес, сонымен қатар осы жүйенің этностарда қалыптасу процесінде созылуы туралы да айту керек. Мұндай көзқарас соңғы жылдардағы

лингвистерді түрлі тілдерде түрлі-түсті белгілеуге арналған терең және кешенді зерттеулерде өз көрінісін тапты. Түс белгілеу мәселесіне байланысты кез келген ойлар қазіргі уақытта Берлин мен Кэй теориясын ескермеу мүмкін емес, олар әр тілде атаулар алған белгілер мен түстердің түс санына тәуелділікті орнатты. Олардың теориясына сәйкес, алдымен қара және ақ түсті атау пайда болады, содан кейін оларға қызыл түсті атау қосылады. Бірінші бестіктің құрамында жоғарыда аталғандардан басқа, сары немесе жасыл белгі бар. Алтыншы атауы көк, жетінші – қоңыр, одан әрі күлгін, қызғылт, қызғылт және сұр түсті. Жаңа нейро семиотикалық зерттеулер ақ, қара және қызыл түстердің негізгі екенін куәландырады. Сондықтан да, бұл мәселеде көптеген ғалымдар, түрлі-түсті таңбалар жүйесі мен түрлі халықтардың салт-жоралғыларына сәйкес келеді деп пайымдайды.

Түстерді символдық түсіндіру мүмкіндігі көптеген белгілі лингвистер мен тарихшылармен мойындалып зерттеу нысаны болып табылады. Ғалымдар жекелеген халықтардың өмірін, мәдениетін немесе тілін зерделеумен айналыса келе, этникалық байланысқан сипатта жекелеген түстер мен мәдени нышандар арасында байланыс орнату мүмкіндігін растайды. Э.М. Мурзаевтың бірқатар керемет топонимикалық зерттеулерінде ақ түстің жарық, идеялар тазалығы және киелілік сияқты ұғымдармен ұштасуын ерекше белгілейді [12, 179-б.]. Н.В. Будур қызыл түстің викингтерде билік идеяларымен құрамдас болғанын атап өтіп, қызыл түс кельттерде білім мен жауынгерлерліктің түсі болғанын, ал көк, жасыл және сары – өндірушілердің класына жатқызылғандығын, және кельт аңыздарында функционалды түстер сирек пайда болғанын анықтады [13, 335-б.].

Түстер символизмінің жақтастары адам психикасының объективті ерекшеліктеріндегі оның бастауларын көреді және осы құбылыстың негізінде тіл тасымалдаушысының санасында тікелей туылатын ассоциациялар жатыр деп санайды. Жасыл түс адамдардың санасында көктем, өсу, жаңа өмірдің пайда болуы, ақ – жарықпен, қармен, тазалықпен, күндіз, қызыл түс – қанмен, соғыспен, отпен, тазартумен, қара – түнде, қорқынышпен, қауіптермен, өліммен, белгісіз бірдеңемен, сары-күнмен, жылумен, қуанышпен, ал кейде – күшпен байланысты.

Түстік қауымдастықтардың тұрақтылығы түстердің Еуропа мен Британ аралдарының аумағында дін үстемдік ететін христиандықта символдық мәнге ие болуына себеп болды. Көк Құдайдың махаббатының түсі болды, Жасыл – қайта тірілу үміті, күлгін – өкіну мен қайғы – қасірет, ақ – қасиетті, қоңыр-бейбітшіліктен бас тарту, сұр – кішірейту. Айта кету керек, түске қатысты пайда болған ассоциациялардың табиғи байланысы мәдениет жағынан белгіленеді және жоғарыда сипатталған қауымдастықтардың кең мағынасында еуропалық мәдениеттің өкілдері тән болып табылады. Азия, Африка және Америка халықтарының ассоциациялары көптеген жағдайларда басқа, ал кейде тікелей қарама-қарсы болып табылады. Түстің символдық сипаты дегенде түстің белгілі бір этностың идеясымен немесе құндылықтарымен байланысын емес ал, жарықтың түстерін белгілеудің дәстүрі туралы ұғым танылады. Топонимдердің кеңістіктегі бағдарларға қызмет ету қабілетіне байланысты топонимистер арасында бұл көзқарас әсіресе танымал. А.В. Суперанская қара түсті солтүстік немесе Батыспен, ақ түсті – Оңтүстікпен немесе Шығыспен байланыстырады [14, 62-б.].

Шығыстық елдерде түстің белгіленуімен байланысты көкжиек жағын анықтау ерекшелігін талдай отырып, Е.М. Мурзаев былай деп жазады: «Она четко выделяется в китайской географии, где черный цвет хэй соответствует северу, красный – ху – югу, белый – бай – западу, зеленый, лазурный – люй – востоку. Такая же система отмечается во Вьетнаме. В тюркской топонимии – принята символика, несколько отличая от китайской, но и здесь черный – кара отвечает понятию север, северный. Прилагательное белый ак – может обозначать юг, восток, запад (по данным разных авторов в разных тюркских языках. Синий, голубой кок – восток, желтый сары – запад» [15, 41-б.]. Жалпы алғанда әлемнің әр түрлі түстері бар тараптардың тағайындалуы және географиялық атаулардағы көрінісі мәдени

дәстүрге және халықтардың тарихына, әсіресе олардың қоныс аудару тарихымен байланысты.

Топонимдер құрамындағы түс көкжиек жағының көрсеткіші ретінде ғана емес, бағдар функциясын орындай алады. Топонимдер құрамында түстің бағдар символизмі номинацияланатын объектінің табиғатына байланысты деп пайымдауға негіз бар. Осылайша, біздің еліміздің еуропалық бөлігі өзендерінің шығу тегі бойынша Славян атауларының құрамында, А.В. Суперанскийдің мәліметі бойынша, қара және ақ түспен оң және сол өзендері таңбаланады, және де көптеген Қара өзендер теңіздер мен көлдерге құяды, ал ақ – жоқ. Ол сондай-ақ қара және ақ өзендердің кең және меридионалды бағытын атап өтеді. Нысандардың басқа түрлері үшін мұндай бағдарлық символизм тән емес. Түс символизмінің тарапкерлері кейде топонимдердің құрамында түс терминдерінің болуын түсіндірудің тағы бір мүмкіндігін жоққа шығарады. Осылайша, А.В. Суперанская көптеген славяндық гидронимдерді талдау негізінде келесі қорытынды жасайды: «Цветовые названия встречаются слишком часто, для того чтобы быть случайными. В то же время набор их слишком беден для того, чтобы они могли отражать какие-либо реальные признаки объектов» [14, 126-б.].

Географиялық атаулардың құрамында таңба және бағдар ретінде түс әлеуетіне күмән келтірмей, бірақ жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, баламалы көзқарасты қарастыру қажет деп санаймыз. Түстік белгілеу тіл тасымалдаушыларының санасында қалыптасатын объектілердің осы түрін бекіту үшін пайдаланылуы мүмкін деп ойлаймыз.

Топонимдер құрамындағы түс белгілеу географиялық объектілердің ерекшеліктерімен және оларды адамның көру мүшелерінің қабылдау ерекшеліктерімен байланысты. Сыртқы әлем әр түрлі халықтарға ерекше идиоэтникалық үлгілер түрінде берілуіне байланысты, түрлі этностардың топонимдерінде түс-таңбаларды пайдалану әр түрлі болады деп болжаймыз. Халықтың тілдік санасында кеңістік пен уақыттың трансляциялары арқылы бекіту түрлі-түсті этноэйддердің – өзіндік кірпіштердің, біздің әлемдік құбылыстың атомдарының пайда болуына алып келеді. Әрбір мәдениеттің ерекшелігі, түс талғамында көрініс табатын түстік лакундар мен сәйкесінше түстік универсалиялар туралы айтуға негіз болады» Шығу тегі бойынша англосаксондық топонимдерде түс белгілеуді қарастыра болсақ. Олардың ішкі пішінін талдау осы этнос кеңістігінің идиоэтникалық моделін қайта құруға мүмкіндік береді. Кеңістіктің моделін сипаттау кезінде біз дескрипторлар жүйесін қолданамыз, орта моторлы бірінші типтегі субстанциялық дескрипторлар, қоршаған әлем объектілерімен корреляцияланатын және кеңістік Конституцияларының жекелеген параметрлерімен корреляцияланатын екінші типтегі субстанциялық дескрипторлар бөлінеді. Бұл жүйеде түс көлемі, көлемі, тығыздығы және басқа да белгілерімен қатар екінші түрдегі субстанциялық дескриптор ретінде қарастырылады. Екінші типтегі әрбір субстанциялық дескриптор манифестацияның жанында ұсынылған (үлкен және кішкентай дескриптор үшін репрезентация «размер»). Бұдан басқа, кеңістік моделін сипаттау кезінде адамның шаруашылық қызметімен байланысты экономикалық дескрипторлар, ғимараттар мен құрылыстарда адамның тұруымен байланысты инфрақұрылымдық, хабитатты, протективті, өз кеңістігін қорғаумен байланысты және құндылық пайдаланылады.

Түстің дескрипторын талдау кезінде келесі манифестациялар анықталды:

ақ (hwīt, white) – жиі синкретикалық түс пен жарқыл береді, мынадай дескрипторлармен бірге қолданылады: аумақтың бөліктері – түбегі Whitehaven; *акваторияның бөліктері* – өзен Whitburn, Whitwell; брод Whiteford; *жер бедерінің объектілері* - төбе Whittle-le-Woods. Ақ бор болуы мүмкін; *ландшафт-ашық жер учаскесі* Whitefeld (2)*; орман Whitewood. Ақ-ағаш қабығының түсі; *флора және фауна* – шаған Whitenash; *топырақ* – White Waltham; *табиғи объектілер* – тас Whitestone, Whiston (2), Whitstone, Whitestaunton; баған Whitestable; *экономикалық дескрипторлар* – қоршалған жер иелену Whitton (2); өңделетін жер учаскесі Whitland; сүт фермасы Whitwick; ферма Whitby,

амбар Whitburn; кесу White Notley. Ақ дескрипторы өсімдік түсімен байланысты болуы мүмкін (қабықтар) хабитаттар-ғимарат (шіркеу болуы мүмкін) Whithorne, қақпа Whitegate; *протективтер* – қорғаныс үйі Whitby (алғашында Witeberia – burh), қоршалған жер Whitworth; *құндылықты* – шіркеу Whitechurch (3), Whitechurch Canonicorum; часовня (шіркеуге қатысты); Whitechapel. Жоғарыда аталған құнды дескрипторлармен бірге «ақ» түс тастан жасалған деген мағынаны береді;

көк, жасыл (grēne, green) – «өсу» деген мағынасы бар етістікке және келесідей дескрипторлармен бірге жүреді: аумақтың бөліктері – мыс Grinsdale; қоршалған жер Greenstead, West Greenstead, East Greenstead; учаске Greenodd, Hoo Green; учаске Greenhaugh, Haughton Green, Benhall Green; арал / батпақтағы құрғақ жер Greenham. Бұл мысалдарда жасыл түс-бұл ормандардың түсі, мал бағатын шөптер, осы жерлерде өсірілетін ауыл шаруашылығы дақылдары; *акваторияның бөліктері* – тоған Holmer Green; брод Greenford. Судың түсі жиі адамның көзімен жасыл реңк ретінде қабылданады; *жер бедерінің объектілері* – төбе Grendon (2), Grendon Underwood, Grindon (2), Grindlaw, Greenhow Hill, Grenehead, Greenlaw, Granborough, төбе шеті Gretna Green, жайлау Grindale, Grendon. Төбелер мен алқаптардың жасыл түсі олардың бетінде өсімдіктермен байланысты. *ландшафт* – орман Norwood Green, Wood Green; *экономикалық дескрипторлар* – қоршалған меншікті жер Grinton, Haughton Green, Occleston Green, Ubbeston Green; кесілген ағаш Garshall Green, Croxley Green; айлақ Greenwich, кемежай Greenhithe; айналасында жері бар үй West Grimstead, East Grimstead, Kirkstead Green;

алтын түс (*gylde, gold) – келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – брод Guildford. Бұл жағдайда түс су бетінде күн сәулесінің сынуына байланысты болуы мүмкін; *жер бедерінің объектілері* – алқап Golding. Алтын түсінің дескрипторы топырақ түсімен немесе алқапта мол өсетін сары түстермен түсіндіріледі;

күміс түс (seolfor, silver) – келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – бұрқақ Selvere (су объектісінің ескі атауы). Түсті дескриптордың бұл көрінісі су бетіндегі шағылыстың көрінісін көрсетеді; *жер бедерінің объектілері* – алқап Silverdale ақтастың сұр түсі бойынша;

қоңыр (brūn, brown) – синкретизм семантикасын сақтайды (түс + жылтырлық), келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – өзен *Brun(e). Судың қоңыр түсі судың химиялық құрамы мен ағынның күшті табиғатымен байланысты болуы мүмкін, соның салдарынан су құммен араласады немесе тіпті суда қараңғы аспанды бейнелейді [16, 119 б.]; *ландшафт* – ашық алаң Bromfield. Қоңыр топырақ түсі; *жер бедерінің объектілері* – жота Brown Edge. Қоңыр түс тау жыныстарының құрылымымен байланысты;

қызыл «red» сөзінің бірнеше мағыналары бар: сын есім ретінде «қанның, адамның ернінің, тілдің, күздік жапырақтардың түсі» және тағы бір мағынасы бар «Ұлыбританиядағы телефондық буткалар сынды түсі бар», яғни қызыл дегенді білдіреді. «red» сөзінің екінші мағынасы – «1917 жылы Ресейде болған октябрлік социалистік революцияға қатысты». Әр мағынаның келесідей мысалдары бар: Red with anger; with red eyes; The Red Army.

Белгілі болғандай, ағылшын тілінде сөздің бір формасы әр түрлі сөз таптарына жатқызыла алады. Міне мына жағдайда да, «red» сөзі зат есім болып табылады және «қызыл түс, қызыл киім, революционер, міндет» деген мағыналарды білдіреді. Берілген мағыналарды келесідей мысалдардан көре аламыз: too much red in the painting; dressed in red; to be in the red (қарыз болу) сөз тудырушы ұя кішкене лексемалардың тобымен келтірілген: redden (қызару мағынасында), reddish (қызылдау мағынасында). Осылайша, «red» сөзі берілген сөздікте қазақ тіліне ұқсас мағыналарға ие.

Тағы бір тілдік танымал сөздіктерге Вебстердің «New Century Dictionary» сөздігі жатады. Берілген сөздік тек сөздердің мәндерінен тұрады. Бұл сөздіктің кемшілігі – мұнда иллюстративтік материал жоқ. Бұл сөздікте «red» сөзінің негізгі мағыналары сақталады. Ол

«қанның түсі, қызыл; саяси сол жақты, коммунист» деп түсіндіріледі. Берілген мағыналарды көркем шығарманың туындыларындағы мысалдармен көрсете аламыз:

There were red flowers on the wallpaper.

The dark red braids fell free.

Мысалға алсақ, берілген сөздікте «red» сөзінің бірнеше мағыналары бар. Хорнби сөздігіндей «red» сөзі зат есім мен сын есім ретінде көрінеді [17, 99-б.].

Зат есім ретінде «red» сөзі өзінің негізгі мағыналарын сақтайды. Ол қызыл түс, қызыл, революционер ретінде және қарыз, қарыз болу, жетіспеу, шығын (қызыл бояулармен жазылатын) сөз ретінде түсіндіріледі. Мұнымен қоса, «red» сөзі тағы бір мағынаға ие – «қызыл зат; қызыл шар (*бильярдта*); «қызыл» (*рулеткада*)», «қызыл ан», «pl. amer. – қызыл терілі (үндістер)», «қызыл шарап» және «сленг – ақша». Берілген мағыналардың пайда болуы қоғамдық идеологиядағы өзгерістермен және өмірдің шынайылықтарының жаңа түсініктерімен байланысты. Келтірілген мағыналарды келесідей мысалдардан көре аламыз:

The reds and browns of the wood in autumn.

The red wins («Қызыл» ұтты).

the Reds

Сын есім ретінде «red» сөзі негізгі мағыналарын сақтайды – «қызыл, алқызыл, қып-қызыл, ашық қызыл», «қызарған», «революциялық, кеңестік, коммунистік». Берілген жағдайда «red» сөзі басқа мағыналарға ие болады – «қызғылт тартқан», «қызғылт сары», «торы», «қанталаған, қанға малынған», «қызыл терілі» және «солтүстік (магнит полюсі)». Берілген сөздерге иллюстрациялар:

red cheeks, eyes with red weeping

Red flag

Red hair; red pony

He has red hands.

Берілген лексемалардың тілдегі қолданыстары ерекше қызығушылықты танытады. Келесідей көркем шығармалардың үзінділері мысал бола алады:

... a lace coronet on her dark red hair...

The sun was low and red in the west.

«Roget's New Millennium Thesaurus» танымал синонимдер мен туысқан сөздердің сөздігінде қандай да бір сөздердің синонимдері мен антонимдері ешқандай түсіндірулерсіз келтірілген. Осындай синонимдер «red» сөзіне зат есім тәрізді Тезаурусты береді: «*bittersweet, blood, bloodshot, blooming, blush, brick, burgundy, cardinal, carmine, cerise, cherry, chestnut, claret, copper, coral, crimson, dahlia, damask, flaming, florid, flushed, fuchsia, garnet, geranium, glowing, healthy, inflamed, magenta, maroon, pink, puce, rose, roseate, rosy, rubicund, ruby, ruddy, russet, rust, salmon, sanguine, scarlet, terra cotta, titian, vermeil, vermilion, wine*».

Басқа синонимдер «red» сөзіне сын есім ретінде келтіріледі: «black, brown, dyed, flushed, glowing, hued, reddened, rouged, shaded, stained, tinged, tinted, washed». Ал берілген сөзге сын есім ретіндегі келесі сөздер антонимдер болып табылады: «pale, white» [18, 63-б.].

Қызыл (rēad, red) – ескі ағылшын мәдениеті үшін маңызды түс болып саналмаған, келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – ручей Radwell; тоған Redmarshhall; брод East Retford, West Retford, Radford Semele, және батпақ Redcar олардың бөліктері, мысалы жағалаулар New Radnor; *жер бедерінің объектілері* – жартас Radcliff on Trent, Redcliff Bay, Ratcliff on Soar, Ratcliff Culey, Ratcliff on the Wreake, Radclive; беткей Redhill. Түстер келесідей заттарды құрайтын тау жыныстарымен байланысты деп есептейміз; *флора и фауна* – қайын Radnage; *экономикалық дескрипторлар* – жүзімдіктер Radwinter; *инфраструктурные дескрипторы* – жол Radway (топырақ түсі бойынша); *хабитаты* – хижина, үйірме Radcot, Taverham.

Әр түстің өзінің мағынасы бар, берілген бөлімде біз қызыл түстің ағылшындық және қазақ мәдениетіндегі мәнін анықтап көрсетуге тырыстық.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, қызыл түс қоғамның дамуында маңызды рөл атқаратын түстердің бірі болып табылады деген ойға келеміз. Қызыл түс махаббат пен құштарлықтың белгісі. Ал адамдардың түстерге деген көңіл-күйін, өзін сезінуін біле отырып, біз түстерді суретшілер сияқты қолдана аламыз: өзімізге қуаныш пен қайғы да сыйлай аламыз.

Ағылшындық мәдениетте қызыл түс маңызды рөл атқарады.

Англияда қызыл түс әлі күнге дейін танымал. Англияның автобустары мен телефондық буткалары қызыл түстес. Ағылшын әскерлері қызыл түсті мундирлерді киеді. Англияда «Қызыл жұма» атты мереке бар, кеншілердің кәсіпкерлерді жеңуіне байланысты туған.

Қызыл түс Англияда барлық жерде бар. Қызыл түстің мұншалықты тарауының себебі қызыл түстің отты, қанды, күшті, революцияны, соғысты, ерлікті білдіруінде болып табылады.

Лексикографиялық мәліметтер «қызыл» және «red» сөздері өздерінің көріністерін ағылшын және қазақ тілдерінен табады. Қазақ тіліндегі «қызыл» сөзінің мағынасының ең көп саны 4 болса, ағылшын тіліндегі «red» сөзінің мағынасының ең көп саны 14, бұл ағылшын тілінің өзгешелігіне негізделген.

Қазақша «қызыл» сөзі мен ағылшындық «red» сөзі ежелде пайда болған, жуықтап алғанда бір ғасырда: 14-15 ғасырларда; берілген сөздер ұқсас мағыналарына ие – «қанның түсі», «революциялық».

Сөздіктердің мәліметтерінің негізінде белгілі бір мәдениетке тән қандай да бір мәндердің болу және болмауын атап көрсетуге болады. Мысалы, қазақша «қызыл» сөзінің «қарыз» деген мағынасы жоқ, ал ағылшындық «red» сөзінің әдемі деген мағынасы жоқ. Бұл тарихи, саяси, мәдени жағдайларға негізделген.

Қорытынды

Адамның санасы оның тіршілік етуінің мәдени-тарихи шарттарымен негізделген. Бір заттар, құбылыстар мен түсініктер әр түрлі мәдениеттердің өкілдері үшін әр түрлі мағыналарға ие. Мән мен мағыналардың зерттелу маңыздылығы қазіргі заманғы жаһандану, мәдениеттердің тығыз байланысы мен интеграциясының заманында артып келеді. Көптеген мәдениеттер қазіргі кезде жабық кеңістікте емес. Мәдениеттер бір-біріне белсенді әсер етеді, ал кейде әсер ету деңгейінде конфликтіге түседі: ақпараттық, экономикалық, лингвистикалық және т.б. Осы жерден кросс мәдени психологияға, халықаралық менеджменттегі кросс-мәдениетке деген, психологтардың, аудармашылардың, тіл мамандарының кросс-мәдени құзіреттілігіне деген қызығушылық артып келеді.

Түс адамды туғанынан бастап қоршайды және оның өмірінің бөлінбейтін бөлшегі болып табылады. Адам өзінің өмір сүруінің тарихында түстерге негізгі сипаттамаларды, белгілер мен мәндерін берді.

Архетипті түстің мәні мен мағыналары (берілген түстің визуалды алғашқы бейнелері, архетипті табиғи құбылыстары)

Қазақ тілді мәдениет: қан, от, күннің батысы мен шығысындағы күн, ашық, қызыл гүлдер (раушан, мак), қызыл жидектер, қызыл жемістер, қызыл қызанақ, беттің қызылы (ұялудың белгісі);

Ағылшын тілді мәдениеті: қан, от, күннің батысы мен шығысындағы күн, ашық, қызыл гүлдер (раушан, мак), қызыл жидектер, қызыл жемістер, қызыл қызанақ, қызыл қауырсындары бар құстар;

Бұл топтың мәндері үлкен ұқсастыққа ие. Айта кететін жайт, біз ағылшындық мәдениет үшін теңдесі жоқ өзіндік құбылысты - қызыл қауырсындары бар құстарды анықтадық.

Назар аударыңыздар, гүлдердің, өсімдіктердің, жеміс-жидектердің прототиптік референттері кішкене ғана ерекшеліктеріне ие, ол берілген мәдениеттердегі табиғи-климаттық орта жағдайларына негізделген.

Мән мен мағынаның психологиялық жағы (табиғи түрлік мәндері мен адамның ішкі толғаныстарымен байланысты толғаныстары);

Қазақ тілді мәдениет: махаббат (жүрек, құмарлық); ыстық, жылу; жағымсыз эмоциялар: ашулану, агрессия, белсенділік (күшті, энергиялық);

Ағылшын тілді мәдениет: махаббат (жүрек, құмарлық); жылу, ыстық; жағымсыз эмоциялар: ашулану, агрессия, белсенділік (күшті, энергиялық);

Берілген топта қызыл түсінің психологиялық ерекшеліктер анықталмады.

Әлеуметтік-мәдени мағыналар (берілген түстің әлеуметтік мәдени заттары мен басқа да әлеуметтік мәдени заттар, құбылыстар, абстрактілі түсініктер, олардың пайда болуы берілген бір халықтың нақты тарихи-мәдени факторларымен байланысты) **Қазақ тілді мәдениет:** а) шарап; футбол клубтарының символдары (Спартак, ЦСКА); жылдамдықтың түсі (автомобиль); б) қауіптілік пен тыйым салудың түсі; коррида, Испания; сұлулық; өлім; соғыс; КСРО коммунизмнің түсі, мереке;

ағылшын тілді мәдениет: а) шарап; Лондон (автобустар, телефондық будкалар); жылдамдықтың түсі (автомобиль); пошта (Ұлыбританиядағы); б) қауіптілік пен тыйым салудың түсі; коррида, Испания; әр түрлі мерекелер (Рождество, Ұлы Валентин күні); КСРО коммунизмнің түсі;

қоңыр сары / қызыл қоңыр (fealu) – келесідей дескрипторларды білдіреді: *акваторияның бөліктері* – тоған Falmer; *ландшафт* – ашық алаң Falfield. Көбінесе бұл түстің пайда болуы топырақтың түсімен, гидронимдермен байланысты – түбі немесе жағасы бар; *флора и фауна* – олень Fawley;

қара түс (blæc, black) – бәлкім, «жарқыраған/жарқырау» мағынасы бар етістікке ұйқасады, келесідей дескрипторларды білдіреді: *аумақтың бөліктері* – арал/батпақтағы құрғақ жер Blakeney; *акваторияның бөліктері* – бұрқақ Blackbourne; Blackwell (үш репрезентация); мүк батпағы Blackmore, брод Blackfordby. Қара түс түрлі елдердің су объектілеріне тән. Ағылшын халқында қара түстің ерекшелігі-оның жылтырлығы белгісі болап табылады; *жер бедерінің объектілері* – төбе Blackborough (2), Blagdon (3), Blackon; тау Black Mountains, алқап Blackden Heath. Қара түс-тік орографиялық нысандар үшін дәстүрлі дескриптор; *ландшафт* – ашық алаң Blackfield; шөлейт Blackheath; орман Blackwood *табиғи объектілер* – тас Blaxton; *адамның экономикалық қызметінің нәтижелері* – қоршалған меншікті жер Blackawton, Black Bourton; өңделетін жер учаскесі Blackland; кесілген орман Blackley, Blackrod, жаңғақ тоғайының орнында кесу Black Notley. Қара түсінің дескрипторы топырақ түсіне немесе өсімдіктің түсіне байланысты.; инфрақұрылымдық дескрипторлар – жол Blackgang;

сұр (hār, grey) – келесідей дескрипторларды білдіру үшін қолданылады: *ландшафт* – орман Harwood, Harwooddale, Great Harwood, Harewood; *табиғи объектілер* – тас Harston; *инфрақұрылымдық дескрипторлар* – көпір Horrabridge;

көгілдір (mæle, motley) – келесідей дескрипторларды білдіру үшін қолданылады: жер бедерінің объектілері – төбе Meldon; қамал Melbury Bubb, Melbury Sampford, Melbury Osmond, Melbury Abbas;

Осылайша, ағылшын жер-су атауларындағы түр-түс атауларының пайыздық үлесі, түсті дескриптордың әр түрлі көріністері төмендегідей таратылады: жасыл (38), ақ (33), қара (26), қызыл (20), сұр (6), қоңыр сары / қызыл қоңыр (5), көгілдір (5), қоңыр (3), алтын түс (2), күміс түс (2). Ағылшын халқының түстерінің палитрасында жасыл, ақ, қара және қызыл басым екенін байқаймыз. Басқа дескрипторлармен ең көп үйлесімдік ақ түс (22), көк. жасыл (16), қара (15), қызыл (11).

Бұл зерттеу нәтижесінде англосакстер әлемі көптеген түстерге боялғанын, олардың ішінде ең жиі қолданыс тапқан түстер жасыл, ақ, қара және қызыл екендігі анықталды. Бұл аталған түстердің абсолюттік жиілігімен де және оларды қолданудың кең спектрімен де расталады. Тек қана табиғи объектілермен байланысатын түстер сондай-ақ, табиғи және

адамның қолымен жасалған кеңістіктің конституцияларына қатысты түстер бар. Түрлі-түсті дескрипторлардың көп бөлігі шынымен көру органдары қабылдаған объектілердің сипаттамасын көрсетеді деп ойлауға елеулі негіз бар. Олар өсімдіктің, топырақтың, тау жыныстарының түсі туралы немесе объектілердің кейбір қашықтықта адам көзімен қалай қабылданатыны туралы ақпарат береді.

Қазақ жер-су атауларындағы түр-түс атауларының пайыздық үлесі: қара – 32, ақ – 24, қызыл – 13,5, көк – 13,2, сары – 12,7, боз – 2,3, қоңыр – 1,5, ала – 1,3, жирен – 0,4 пайызды құрайды.

Орташа есеппен қазақ топонимдері кеңістігіндегі түр-түс атауларынан жасалған жер-су атауларының үлесі 14%-ды құрайды екен, бұл жалпы түркі топонимиясына ортақ көрсеткіш (12-15% аралығы) деуге болады.

Жоғарыда аталғандай, түс қоғамның өмірінде маңызды рөл атқарған және әлі күнге дейін маңызды болып келеді. Қазақ топоним құрамында кездесу жиілігі жоғары, бес түрлі таза табиғи қанық түстерді атауға болады: **қара, ақ, қызыл, сары, көк** түстер. Бесеуінің ішінде әсіресе **қара** түстің жалпы жиілігі жоғары екендігі анықталды. Ал ағылшын топоним құрамында кездесу жиілігі жоғары – **жасыл, ақ, қара, қызыл, сұр** түстер.

Қазақ және ағылшын топонимиясы үшін географиялық объектінің белгілері бойынша атаулар, деректер және адамдардың өмір сүруіне байланысты атаулар ұқсас белгілерге ие.

Түр-түс атрибуттарынан номинацияланған онимдік апелляциятивтердің тіркесуі кездейсоқ емес, таңдамалы болып келетіндігі – екі этностың топонимикасына қатысты тән заңдылық ретінде айқындалды.

Жұмыс АР08053105 ғылыми жобасы шеңберінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен орындалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мейрбеков А.К., Тасполатов Б.Т. Этностың мәдени-мифологиялық танымының негізін құрайтын Қазығұрт аймақтық топонимдер мен аңыздардың заманауи бейнелері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2019. – №1. – Б. 219–220.
2. Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, 2006. – 368 б.
3. Әбдірахманов Ә. Қазақстан топонимикасының кейбір мәселелері: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1975. – 120 б.
4. Абдрахманов С.А. Топонимическая политика как зеркало возрождения государственности Казахстана // Саясат. – 1996. – №12. – Б. 22.
5. Куйчубаев Е. Основные типы топонимов Семиречья: автореф. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1967. – 22 б.
6. Бекенова Г.Ш. Қазақстанның солтүстік өңірі гидронимдері (семантикалық типология): филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2002. – 15 б.
7. Тасполатов Б.Т. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты. – Алматы, 2010. – 17 б.
8. Рысбергген К. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2010. – 64 б.
9. Қожанұлы М. Атырау облысының жер-су аттары. – Астана, 2005. – 102 б.
10. Манкеева Ж. Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1997. – 53 б.
11. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.
12. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. – М.: Наука, 1995. – 179 с.

13. Будур Н.В. Повседневная жизнь викингов IX–XI века. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 201 с.
14. Суперанская А.В. Имя через века и страны. – М.: ЛКИ, 2007. – 192 с.
15. Мурзаев Э.М. Географическая ориентация и ее отражение в топонимии // Известия РАН. – Серия географическая. – 1993. – №4. – С. 35–42.
16. Бочкарева Т.В. Система цветообозначений в древнеанглийском // Наименования цвета в индо-европейских языках: Системный и исторический анализ / Отв. ред. А.П. Василевич. – М.: КомКнига, 2007. – С. 112–125.
17. Мостепаненко Е.М. Свет в природе как источник художественного творчества // Художественное творчество. – М., 1986. – 99 с.
18. Cambridge International Dictionary of English. – London, 1995. – 63 p.

REFERENCES

1. Meirbekov A.K., Taspolatov B.T. Etnostyń mádeni-mifologualyq tanymynyń negizin quraityn Qazyǵurt aimaqtyq toponimder men ańyždardyń zamanaýı beineleri //Iasaýı úniversitetiniń habarshysy. – 2019. – №1. – B. 219–220. [in Kazakh]
2. Tileýberdiev B.M. Qazaq onomastikasynyń lingvokognitivtik aspektleri. – Almaty: Arys, 2006. – 368 b. [in Kazakh]
3. Ábdiraĥmanov Á. Qazaqstan toponimikasynyń keibir máseleleri: filol. ǵyl. kand. ... dis. – Almaty, 1975. –120 b. [in Kazakh]
4. Abdrahmanov S.A. Toponimicheskaja politika kak zerkalo vozroždenija gosýdarstvennosti Kazahstana // Sarasat. – 1996. – №12. – B. 22. [in Russian]
5. Kýchýbaev E. Osnovnye tipy toponimov Semirechia: avtoref. ... kand. filol. naýk. – Alma-Ata, 1967. – 22 b. [in Russian]
6. Bekenova G.Sh. Qazaqstannyń soltústik óniri gıdronimderi (semantikalyq tipologıa): filol. ǵyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 2002. – 15 b. [in Kazakh]
7. Taspolatov B.T. Qazyǵurt óniri toponimiasynyń etnolingvistikalyq sıpaty. – Almaty, 2010. – 17 b. [in Kazakh]
8. Rysbergen Q. Qazaq toponimiasynyń lingvokognitivtik jáne etnomádeni negizderi: filol. ǵyl. kand. ... avtoref. – Almaty, 2010. – 64 b. [in Kazakh]
9. Qojanuly M. Atyraý oblysynyń jer-sý attary. – Astana, 2005. – 102 b. [in Kazakh]
10. Mankeeva J. Qazaq tiliniń zattyq mádeni leksıkasy: filol. ǵyl. kand. ... avtoref. –Almaty, 1997. – 53 b. [in Kazakh]
11. Vaisgerber I.L. Rodnoi ıazyk i formirovanie dýha. – M.: Knijnyı dom «LIBROKOM», 2009. – 232 s. [in Russian]
12. Mýrzaev E.M. Toponimika i geografıa. – M.: Naýka, 1995. – 179 s. [in Russian]
13. Býdýr N.V. Povsednevnaia jızn vikingov IX–XI veka. – M.: Molodaıa gvardıa, 2007. – 201 s. [in Russian]
14. Sýperanskaıa A.V. Imıa cherez veka i strany. – M.: LKI, 2007. – 192 s. [in Russian]
15. Mýrzaev E.M. Geograficheskaja orientatsıa i ee otrajenie v toponimii // Izvestıa RAN. – Serıa geograficheskaja. – 1993. – №4. – S. 35–42. [in Russian]
16. Bochkareva T.V. Sistema tsvetooboznacheniı v drevneanglıskom // Naımenovanıa tsveta v indo-evropeiskih ıazykah: Sistemnyı i istoricheskıı analiz / Otv. red. A.P. Vasilevich. – M.: KomKniga, 2007. – S. 112–125. [in Russian]
17. Mostepanenko E.M. Svet v prirode kak istochnik hýdojestvennogo tvorchestva // Hýdojestvennoe tvorchestvo. – M., 1986. – 99 s. [in Russian]
18. Cambridge International Dictionary of English. – London, 1995. – 63 p. [in English]